

Олена Краснобока

**ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ПОЯВИ НІМЕЦЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ
НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (20-ті роки XIX ст. – 30-ті роки XX ст.)
ТА ПЕРСПЕКТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕДАГОГІЧНОГО
ПОТЕНЦІАЛУ ЇХНІХ ШКІЛ**

Необхідність вирішення глобальних проблем, що постали перед громадянами нашої держави, вимагає високого рівня освіти, зростання інтелектуального та духовного потенціалу нації, формування покоління свідомих патріотів. Одним із можливих засобів пошуку шляхів підвищення ефективності освіти сьогодні видається дослідження зарубіжного педагогічного досвіду, зокрема педагогічної спадщини німецьких шкіл в німецьких поселеннях на території українських земель (20-х р. XIX ст. – 30-х р. XX ст.), де питання освіти переселенців зазнають нового осмислення на сучасному етапі.

Адже, для відтворення історичної дійсності та дослідження розвитку шкільництва в німецьких колоніях, безумовно, мало значення прослідкувати за долею перших поселень німецької діаспори у такому своєрідному з історико-культурної точки зору регіоні, як Південь сучасної України. Однак, щоб зосередитися саме на вказаних аспектах, необхідно скористатися результатами наукової реконструкції процесу переселення з німецьких земель і створення перших поселень на українських землях, що, на жаль, для сучасного історика педагогіки виявилось досить складно, оскільки ні в німецькій, ні в українській історіографії така реконструкція не була здійснена, а сама тема як наукова проблема подібним чином і настільки детально не ставилася.

Вивчення різних аспектів історії заселення території України німецькими переселенцями притягувало увагу ще в середині XIX ст. (А.А. Писаревський [4], А.Л. Скальковський [5], А. Шмідт [8], П.К. Щербальський [7]). Подалі аж до кінця XIX ст. дослідники М.В. Бармак (міграційні процеси серед німецького, чеського та єврейського населення Волинської губернії (1796–1914)), М.А. Ісмаїлов (виникнення німецьких колоній півдня України: кінець XVIII – 30-ті рр. XIX ст.), М.П. Костюк (німецька колонізація на Волині (60-ті рр. XIX ст. – 1914 р.)), В.В. Малий (етносоціальні процеси на Поділлі (1861–1914 рр.)) по суті торкалися лише питань життя і побуту колоністів. Найбільш плідні спроби дослідити окремі сторінки історії німецьких колоній Півдня та Заходу України здійснили Л.В. Малиновський (соціально-економічне життя), О.М. Дружиніна (сільське господарство і побут), В.М. Кабузан (заселення, чисельність населення, адміністративний поділ Півдня України (Новоросії)), І.С. Монолатій (соціально-економічне становище та культурний розвиток німців у Галичині (1772–1923 рр.)), В.В. Надольська (національні

меншини на Волині (середина XIX – початок XX ст.)). Цим дослідникам належить ряд цінних спостережень, які не втратили свого значення і досі. Підвищену увагу вивченню цієї проблеми стали приділяти й останнім часом, а саме, дослідники: С.Д. Осачук (німецькі товариства на Буковині (третя чверть XIX – початок XX ст.)), Г.І. Калінічева (українсько-німецькі освітні і наукові зв'язки у 20-ті на початку 30-х років), О.Г. Суліменко (німці Волині (кінець XVIII – початок XX ст.)). Вивченням даної проблеми займалися й інші дослідники (Д. Брандес [9], І.М. Кулінич [3], В. Чеботарьова [6]).

Але поза межами дослідження залишилася проблема вивчення певних організаційних та педагогічних засад діяльності шкіл у німецьких поселеннях на українських землях у часовому відрізку (20-ті роки XIX ст. – 30-ті роки XX ст.), для дослідження діяльності яких, ми розпочинаємо свій науковий пошук з історичних витоків появи німецьких переселенців в 20-ті роки XIX ст. – 30-ті роки XX ст. на території України. Мета нашого дослідження полягає у виокремленні початку, протіканні та устрою навчального процесу вищезазначених шкіл.

При дослідженні проблеми історичних витоків німецьких переселенців на території України в 20-ті роки XIX ст., у методологічному відношенні виходитимемо з необхідності пізнання об'єктивних тенденцій у розвитку історичного та педагогічного процесів, а також ролі головного суб'єкта історії – людини. Методологічною основою, яка дала можливість наблизитися до пізнання історичної істини у процесі вивчення діалектики взаємодії суб'єктів і об'єктивних стосунків було поєднання формаційного та цивілізаційного аналізу історичних подій і фактів, що мали місце в досліджуваній період і стосувалися окресленої проблеми. Здійснюючи ретроспективний аналіз, ми відійшли від монофакторного погляду на історичний процес, тому аналізували роль економічного, політичного і культурного чинників у розвитку суспільних явищ. Основоположне значення при цьому мало застосування принципу історизму, а також тісно пов'язаного з ним системного методу. Принцип історизму вимагав розглядати всі процеси і явища в їх розвитку та у зв'язку з конкретними обставинами, що їх породили. Системний підхід допоміг дослідити всі компоненти історичного процесу у їх взаємозв'язку, тобто здійснити їх синтез. Певну роль у дослідженні висунутої проблеми відіграє і статистичний метод, який уможливив встановити кількісну характеристику колонізаційного процесу в Україні у 20-х роках XIX ст. Порівняльно-історичний метод допоміг співставити однопорядкові явища різних регіонів в умовах однотипових чи подібних суспільно-політичних системах.

В історичній науці побутує уявлення, що територія сучасної степової (південної) України протягом багатьох століть була одним з унікальних ареалів у всесвітній історії, який доцільно в достатньому ступені визначити як «перехрестя» різних етнокультурних потоків. Проте, через це «перехре-

стя» протікали хвилі різних культур, різних типів та рівнів цивілізації, відмінних за стосунками, котрі склалися з цим краєм.

Ми хотіли б привернути увагу до одного з потужних імміграційних потоків пов'язаного з політикою Російської держави кінця XVIII – початку XIX ст. і спрямованого на адміністративно-господарче зміцнення території Півдня України, яка саме у цей період виявилася на довгий історичний час інкорпорованою до складу Російської імперії. Серед тих, хто покликаний був сприяти реалізації цієї мети знаходилися мігранти з Німецьких держав, яким судилося протягом декількох десятиліть заснувати ряд поселень (колоній).

Проблеми «колонізації», «заселення», «загосподарення» Півдня України знайшли різноманітне висвітлення у науковій та популярній літературі, «німецький слід», «німецька версія» були одним із напрямів досліджень, причому, як це показує історичний аналіз, на наукові розвідки накладался слід потужної політико-ідеологічної думки. Традиції імміграційної політики в Німеччині та Росії, їх загальні і особливі риси, визначені позиції урядів Центрально- та Східноєвропейських держав з питання теорії народонаселення, їх відношення до вчень меркантилістів і фізіократів. У цьому ракурсі важливим було здійснення аналізу проектів з виклику іноземних колоністів у Росію, запропонованих Катерині II. Одним з перших у 1752 році представив проект виклику іноземців в Росію канцлеру Бестужева-Рюміна бригадир російської служби Де Лафонт. У ньому пропонувалося запросити на проживання в Росію французьких протестантів. Російський уряд визнав проект Де Лафонта доречним і навіть розробив інструкцію для вербування іноземців. Залишалось лише запустити проект у дію російської держави – бюрократія довго не могла погодитися, а незабаром початок Семирічної війни поставив хрест на цьому проекті. Семирічна війна не тільки опосередковано покінчила з попереднім проектом, але й породила інший. Це було пов'язано з тим, що боротьба пруського короля Фрідріха II з могутньою коаліцією європейських держав обумовила максимальну мобілізацію людських, військових та продовольчих ресурсів Пруссії, що викликало катастрофічне зростання податків, екзекуцій і рекрутських наборів. Такий стан справ штовхнув німецьке населення на еміграцію у сусідні країни. Однією з таких країн стала Росія Як наслідок, незабаром з'явився і наукове обґрунтування природного процесу еміграції німецького населення в Росію у вигляді проекту Вейсбаха – саксонського генерала, що воював на боці Росії. Цей проект передбачав поселення іммігрантів між українською лінією та новим кордоном, встановленим після Белградського миру (1740–1742 рр.). Вейсбах пропонував надати переселенцям ряд пільг (свободу від рекрутських поборів, право на торгівлю вином, пивом, хлібом з турками і татарами і т.п.), а головну вигоду для Росії бачив у тому, що вдасться розірвати Україну і Запоріжжя, а відповідно попередити, з одного боку, втечі українських селян на Запоріжжя, а, з іншого, не допустити утворення гай-

дамацьких загонів. Даний проект був представлений у Колегію іноземних справ, але не отримав подальшого руху. Наступний проект мав таку ж долю. Автором його був Деларів'єр, який під час відрядження до Німеччини з метою закупівлі коней, дізнався про бажання багатьох німців переселитися в Росію колоніями. Не зважаючи на те, що Деларів'єр особисто представив свій проект імператорській канцелярії, запровадити його в життя не вдалося. Заради істини, варто відзначити, що всі три проекти підготували ґрунт для виклику іноземців у Росію. Основні ідеї цих проектів використані Катериною II, зокрема у маніфестах про переселення 1761–1762 рр. Крім того, Росія у той час вже мала певну практику переселення (переселення сербів), і головне бажання «облаштувати Новоросію».

Таким чином, соціально-економічна ситуація у двох країнах (Німеччині і Росії) сприяли тому, що 4 грудня 1762 р. імператриця Катерина II видала «Маніфест», яким запрошувалися всі бажаючі переселитися в Росію. Росія у цей час, після закінчення війн з Туреччиною, заволоділа величезними територіями – від Кубані до Дунаю, що сприяло виходу до незамерзаючих портів, але одночасно і масу проблем по облаштуванню цих земель. Колонізація в Росії, як уважали деякі історики, була одним з основних чинників її історії. З цього приводу В.О. Ключевський писав «Історія Росії є історія країни, котра колонізується...». Він виділив типово російські засоби колонізації: «природне народження» та «поглинення іноземців». До цих двох засобів слід додати третій – колонізацію шляхом виклику іноземців. Найбільший відгук цей виклик знайшов у німецьких державах. Причин, які сприяли цьому, було немало і вони мали комплексний характер. Однак, з метою більш точного визначення, вони поділені на 4 групи: економічні, політичні, особистого характеру та релігійні. Як свідчать архівні джерела, динаміка переселення колоністів відрізнялася як у часі, так і відмінністю соціального складу у певні хронологічні відрізки. У загальній групі причин переселення фігурують, як зазначено вище: політичні, економічні, персональні та релігійні, позаяк одних колоністів на еміграцію штовхнула економічна скрута, других – війна, третіх – переслідування за релігійне інакодумство.

Методи вербування колоністів порадили їх трьома типами: викликаних державою – так званих «коронних», набраних спеціальними емісарами і тих, які переселилися самостійно. Ситуація, у котрій, доводилося працювати, починаючи від консулів (Мусін-Пушкін) і спеціальних агентів (фон Траппа), нами визначена як дуже складна, оскільки після видання «Маніфесту», у деяких державах (Пруссії, Австрії) вербування колоністів було заборонено під страхом смертної кари. Вербування ускладнювалося ще й тим, що велася антиагітація у багатьох містах Німеччини: читали так званий «Лист Маріуса», де нібито колишній колоніст розповідає про страшні муки, які він переніс у Криму. Проте, це не мало великого ефекту, і міграція населення з Пруссії, Вюртемберга, Швабії та інших німецьких земель

набирала обертів.

Переселення було досить складним заходом: часто після одержання грошових сум – так званих «путевых» і «кормовых» грошей, багато колоністів та їх «транспорти» страждали від нападів бандитів та піратів. Не була виключенням і територія Півдня України. Вже на шляху до Одеси чи Катеринослава колоністів різними способами перетягували до себе поміщики. Проте це були рідкісні випадки і, незважаючи на всі незручності, колоністи в основній своїй масі переселялися у три новоросійські губернії: Катеринославську, Херсонську і Таврійську – на територію сучасного Півдня України. Маршрути переселення колоністи вибирали найменш складні. Згідно архівних джерел маршрути переселення колоністів можна поділити на три види – сухопутні, водні та комбіновані (спочатку водою, а далі суходолом). У містах Дубосари, Одеса, Ізмаїл, Таганрог і Керч колоністи проходили карантин, в якому знаходилися певний час (відпочивали, лікувалися), а потім рушали далі до майбутнього постійного місця проживання.

Соціокультурний розвиток німецьких колоній на Півдні України розпочався з облаштування і початку буденної життєдіяльності колоністів. Для розселення колоністів контора обов'язково повинна була мати план усіх земель, зазначених для поселення. Спочатку для колоністів було виділено 70 000 десятин у різних губерніях, що стримувало швидке їх розташування. З такого становища адміністрація знайшла вихід, який був запропонований Сенату 19 березня 1784 р. і містив у собі наступне: спочатку дати колоніям відведену площу, розпланувати її (30–60 дес.) і роздати колоністам; наступний крок – розташувати їх біля козацьких лимонників, або ногайських аїлів, а далі – ближче до центру відведеної площі. Коли вся місцевість буде заселена – обирати іншу і заселяти її таким же способом. Адміністрація вбачала вигоду у такому способі розміщення колоністів «через отвод для лиц одной религии отдельного округа...». Таким чином «устранялась конфессиональная вражда между колонистами, хотя такое разделение консервировало жителей одной колонии от другой». На наш погляд, у діяльності адміністрації проявлялась не тільки активність в облаштуванні Півдня України, але й відносна недалекозорість. Після облаштування колоній, необхідно було приступати до будівництва об'єктів для повсякденної життєдіяльності. Будівництвом помешкань для колоністів спочатку займалися підрядники, але пізніше переселенська адміністрація вирішила надати право будувати самим колоністам, чим останні охоче скористалися. Зведення будинків у колоніях за архітектурними особливостями наближувалося до так званого «пруського типу». За зручністю це були дуже вдалі подвір'я, в яких суміщувалися елементи околоністської і «матірної» архітектур: будинок зводився, як правило, за пруським зразком, але на подвір'ї згідно місцевих українських традицій, будувалася клуня, а перед будинком прилаштовувався ганок.

Цікавою є господарча діяльність колоністів. Особливу увагу зверне-

мо на те нове, що з'явилося в процесі обробки землі колоністами, їхні знаряддя праці, а також зміну набору культур для посадки. Після завершення будівництва помешкання колоністи розпочинали господарче життя і потрібно відзначити, що до кінця першої чверті XIX ст. вони, не зважаючи на численні труднощі як об'єктивні, так і суб'єктивні, фактично повністю досягли мети, яка ставилася у «Маніфесті» Катерини II. За період з 1762 по 1830 рр. колоністи запровадили в регіоні нові методи землеробства (чорний пар) та обробки землі більш досконаліми знаряддями праці (плуг, який був створений шляхом синтезу колоністського (фабричного) і селянського (важкого) плугів). Колоністи вирощували крім традиційних видів сортів такі культури, як картопля, льон, кукурудза і т.п. Однак, не все сприяло облаштуванню переселенців: в умовах кріпосницької Росії німецька колонія виявилася ізольованою. На перших порах економіка німецьких колоній носила натуральний характер, далі було запроваджено м'ясне тваринництво та тонкорунне вівчарство і тільки після цього розпочався розвиток товарного землеробства.

Заслужують на увагу релігія, побут і культура колоністів, етнокультурний портрет, їхня буденна поведінка, а також ритуальні традиції. Початкове уявлення колоністів про можливість прямого переносу на нове місце помешкання європейського побуту і культури було найвним і нереальним. Відрив частини населення від своєї общини, тим більше, коли структура цієї частини не відповідає загальній структурі общини, не міг не позначитися на характері побуту і життя колонії. Проте, за багато років життя на Півдні України колоністи в основному зберегли, за виключенням деяких нововведень, набутих на місцях нового проживання, характерний для них побут. З часом у колоніях почали функціонувати школи, була створена своя власна система комунікацій і, як наслідок, Південь України багато в чому набрав вигляду регіону з середньоєвропейською структурою.

Отже, стійка культурна традиція, носіями якої виступали німецькі колоністи, привела до того, що у нових кліматичних та ландшафтних умовах вони намагалися зберегти свою культуру, яка чітко простежувалася в етнографічному образі колоніста і, що особливо суттєво, чинила значний вплив на культурні перетворення у всьому регіоні. Поряд з утвердженням нового для південноукраїнських земель типу селянського подвір'я, німецьким переселенцям вдалося вберегти німецькі побутові традиції, притаманні для Німеччини XVIII ст. У духовному житті німецьких колоністів, в організації самих німецьких поселень величезну роль відігравали релігія і церква. Згідно конфесійної приналежності проходила межа і серед самих поселенців, серед яких переважали лютерани та католики. Саме переселенці з німецьких держав стали основою, а інколи й місіонерами цих конфесій на Півдні України, створивши релігійні громади та культові споруди.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Багалей Д. И. Колонизация Новороссийского края // Киевская старина. – 1889. – № 25.
2. Дружиніна Е. И. Северное Причерноморье. – М., 1955; Дружиніна Е. И. Куйчук-Кайнарджицкий мир. – М., 1959.
3. Кулінич І. М. Німці в Україні // Український історичний журнал. – 1990. – № 9. – С. 18–30.
4. Писаревский А. А. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке. – М., 1909.
5. Скальковський А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края (1730–1823 гг.). – Одесса, 1829; Скальковський А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. – Одесса, 1840. – Т. 1–2.
6. Чеботарева В. Немецкие колонисты под сенью законов Российской империи // Neues Leben. – 1993. – № 24.
7. Шебальский П. К. Потемкин и заселение Новороссийского края. – М., 1969.
8. Шмидт А. Херсонская губерния. – СПб., 1863.
9. Brandes D. Die Schwarzmeedeutschen: Ihr Verhältniss zu aderen ethnischen Gruppen und zum russischen Staat 1787 bis 1914 // Die deutsch-russischen Beziehungen zwischen Bunddnis und Konflikt. Ihre welthistorische Bedeutung vom 18. Jahrhundert bis 1917. Hg. Dietmar Wulff. – Berlin, 1992. – P. 216–227.
10. Wleisohhauer I. Die Deutsohen im Zarenreich. Zwei Jahrhunder doutsoh-ruseischer Kulturge-meinschaft. – Stuttgart, 1986.
11. Bartlett R. Human cepitali the sett-lement of foraignera in Russia 1762–1804. – Cambridge, 1979.